

Նալբանդյանին բնութագրում են որպես ոսկի հոգու տեր, հեղափոխական գործին նվիրված անշահախնդիր ու գերազնվագույն մի մարդու, որի մասին չեմ հանձնարարականներ էին ստացել Սերնո-Սոլովևիչից¹¹⁴։ Օգարևի ու Գերցենի կողմից Նալբանդյանին տրված ամենասրտագին այս բնութագրին անմիջապես նախորդում են Կովկասում հեղափոխական կազմակերպություն ստեղծելու մասին Սերնո-Սոլովևիչին տրվող հրահանգները։ Պարզվում է, որ Սերնո-Սոլովևիչը գործելու էր Նալբանդյանի հետ։ Արտասահմանում և Ռուսաստանի ընդհատակյա «Земля и воля» կազմակերպության կողմից ներկանց առաջադրված¹¹⁵ էր 1863 թ. գարնանը Ռուսաստանում կազմակերպվող համընդհանուր ապստամբության պահին ոտքի հանել Կովկասի բնակչությանը։ Այլ փաստերից ևս ահեղ է, որ ոչ միայն Բակունինը, այլև Գերցենն ու Օգարևը Նալբանդյանին և Սերնո-Սոլովևիչին պատասխանատու դեր էին վերապահում Կովկասում և Թուրքիայում կազմակերպվելիք ազգային-ազատագրական շարժումների մեջ։ Նույն եզրակացությանն է հանդեսում նաև Նալբանդյանի և նրա արևմտահայ գործակիցների ծածկագրությունների վերլուծությունը¹¹⁶։

Մ. Նալբանդյանին և Սերնո-Սոլովևիչին տրված հանձնարարությունները՝ Գերցենի և Չերնիշևսկու գլխավորած համառուսական հեղափոխական շարժման կարևոր խնդիրներից էին։ Բայց նրանց վիճակված չէր իրագործելու այդ հանձնարարությունները։

1862 թ. ամռանը ապստամբության կազմակերպողների ու ղեկավարների, այդ թվում նաև Մ. Նալբանդյանի ու Սերնո-Սոլովևիչի կալանքը և դրան հաջորդած աքսորն ու մահը խափանեցին Կովկասում կամ Թուրքիայում ներանց հետագա համատեղ գործունեությունը։

Մ. Նալբանդյանի գլխավորած հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքը կարևոր դեր կատարեց հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական մղորթի հետագա զարգացման պատմության մեջ։

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ

1. ԿՂԵՐԱ-ԱՄԻՐԱՅԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔ

XIX դարի առաջին կեսին արևմտահայ կյանքում կղերա-ամիրայականները արտահայտում էին պոլսահայ ամիրաների և բարձրաստիճան հոգևորականության շահերը։ 50—60-ական թվականներին նրանք ձևավորվեցին որպես ռեակցիոն հոսանք և դիմագրավեցին ոչ միայն ազգային-ազատագրական շարժումներին, այլև բարեփոխությունների շափավոր պահանջներին։

Կղերա-ամիրայական հոսանքի պարագլուխը դարձավ Հովհաննես Չամտոնյան-Տերոյենցը, գաղափարակիցներ ունենալով Մ. Գ. Տեյխմենձյանին, Ա. Հասունյանին, Դ. Պալթաղարյանին և Մխիթարյան վանականներից շատե-

¹¹⁴ Н. П. Огарев, Избранные социально-политические и философские произведения, М., 1960, стр. 463.

¹¹⁵ Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 471—472։

րին: Հոսանքի ձայնափողերը դարձան «Զոհալ», «Երեւակ», «Արեւելյան դար», «Բազմավեպ», «Արշալույս Արարատյան» պարբերականները, որոնք գաղափարական մարտեր էին մղում առաջավոր մտավորականության դեմ:

Հակամարտությունները ծայր առան լեզվի շուրջ՝ գրապայքարով: Կղերա-ամիրայականները, վախենալով, որ լեզվաշինական անմեղ ռեֆորմները կարող են խարխուլել նաև հայ եկեղեցու հիմքերը, սկսեցին պաշտպանել գրաբարը: Հ. Տերոյենցը, Ա. Աղանուրը, Վիեննայի ու Վենետիկի Մխիթարյաններից շատերը արշավանքի դուրս եկան լուսավորականների դեմ, փորձեցին նախապատվություն տալ գրաբարին, արգելեցին աշխարհաբարի մուտքը դպրոցները:

Տերոյենց-Չամուռճյանը, պատրիարքի միջնորդությամբ, 1854 թ. արգելի տվեց ն. Ռուսիայանի «Ուղղախոսության» դասավանդումը դպրոցներում, պայքար սկսեց քերականական «նորարար» կանոններով գրված ն. Զորայանի և Կ. Յուսուճյանի հոգվածների լեզվի դեմ:

Արևմտահայ առաջավոր մտավորականները 1850—60-ականներին մշակում էին աշխարհաբարը, ստեղծում նրա քերականությունը, սակայն հետադիմականներն էլ «տեսականորեն» հիմնավորում էին իրենց դիրքը, «Երեւակ», «Բազմավեպ», «Արեւելյան դար» պարբերականների էջերում ազդարարում կղերա-ամիրայականների արդարացիությունն առաջինների նկատմամբ: «Գրաբարյանների» կարծիքով ազգի լեզուն պիտի դառնար գրաբարը: Սրանց հայացքով, կորցնել գրաբարը, կնշանակեր կորցնել «ազգության հոգակապն ու պահպանը»՝ հայոց լուսավորչական եկեղեցին:

Աշխարհաբարը հաղթանակում էր: Նրա հակառակորդներն ստիպված էին տեղի տալ, հարմարվել նոր պայմաններին, որպեսզի մեկընդմիջտ չկտրվեին ժողովրդից:

Կղերա-ամիրայական հոսանքի գաղափարախոսները դիմակայում էին այն տեսակետին, թե հնարավոր է բարբառներից բառամթերը հավաքել, մըշակել համազգային, այսինքն՝ երկու հատվածներին հասկանալի աշխարհաբար: Մերժելով այս, նրանք փաստորեն ճիշդ էին թափում այրել արեւելահայ ու արևմտահայ հատվածների միջև նոր գցված լաստերը, խաթարել համազգային զարթոնքի՝ շարժումը:

Նրանց պահպանողական դիրքը դրսևորվեց գրականության մասին հայտնած տեսակետների և լույս աշխարհ հանած ինքնուրույն ու թարգմանական գործերի մեջ: Հ. Չամուռճյանը գրեց երեսուն հատորից բաղկացած համաշխարհային կրոնների պատմությունը, ստվարածավալ «Իրավախոհ»¹: 1860 թ. հետո կղերա-ամիրայականները, Տերոյենցի գլխավորությամբ, գրական մարդում պայքարի դուրս եկան արևմտահայ դեմոկրատների դեմ, փորձեցին արգելել «սոցիալիզմի ու կարմիր հասարակապետության մուտքը» հայ գաղթօջախները:

Թողած եվրոպական առաջադեմ գրականությունը, Տերոյենցը թարգմանում էր «Ժակմեն Կլեա» և Ժեռառ Աբբայի «Խորհուրդ գաղտնի ընկերությանը» վեպերը, որոնց մեջ խարազանվում էին XVIII դարի մատերիալիստ-լուսավո-

¹ «Երեւակ», 1859, էջ 269:

րիչներն ու նրանց հետևորդները: Սակայն Չամուռճյանն այստեղ սոսկ թարգմանիչ չէր, այլ փոխադրող:

1868 թ. լույս տեսավ Հ. Հիսարյանի «Նեոն կամ կատարածն աշխարհի» վեպը, ուր «Բանասերի» խմբագիրը, Տերոյենցի հետևողությամբ, ջանում էր անվանարկել հայ դեմոկրատներին:

1868 թ. Մխիթարյանները հայատառ թուրքերենով հրատարակեցին «Լիոնելուի արկածները» վեպի թարգմանությունը, ուր դատապարտվում էին Բականներում, Իտալիայում 1860-ական թվականներին ստեղծված գաղտնի կազմակերպությունները, Գարիբալդիի ու Մաձձինիի գլխավորած շարժումները: Նրանք հերետիկոսության ու աղանդավորության արմատներ էին փրնտրում Եվրոպայի «խաղաղ մարդկանց» մոլորեցնող Վոլտերի, Դիդրոյի, Ռուսսոյի գրվածքների մեջ: Սակայն թարգմանիչները դրանով չէին բավարարվում, այլ նման կազմակերպություններ էին որոնում Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Քիֆլիսում, Կ. Պոլսում, Ջմյուռնիայում, Պադուայում:

Այդ նպատակին ծառայեցնելով ինքնուրույն ու թարգմանական գրականությունը, մամուլի դժգոյն օրգանները, հետադիմականներն ուղղակի թեանուղղակի ծառայում էին սուլթանական միահեծանությանը: Նրանք, դեմ դուրս գալով քաղաքական պայքարին, քարոզում էին կույր հնազանդություն սուլթանական վարչակարգին:

Տերոյենցի գլխավորած հոսանքը բացասաբար արձագանքեց Զեյթունի հերոսամարտերին, դատապարտեց «անհավատարիմ» ազգայինների «անխոհմ» ընթացքը, Սահմանադրությունը ներկայացրեց իբրև «պետության մեջ պետություն ստեղծելու» փորձ, իսկ «Թանգիմաթը»՝ սրբագործված օրենքների ոչընչացում: 1862 թ. օգոստոսին «Երևակը» դադարել էր, «Արևելյան դարը» զբաղված էր Մ. Նալբանդյանի «Երկու տողի» քննադատությամբ, «Ժամանակը»՝ Արմենակ Հայկունու դեմ մղվող բանակով: Չամուռճյանը թուրքիկներ էր տարածում Կ. Պոլսում և ջանում ժողովրդին հեռու պահել «անհավատների վարդապետությունից»:

Կղերա-ամիրայականները միայն հայ ազատագրական պայքարը չէ, որ դատապարտում էին, այլ ազգային-բուրժուական բոլոր այն շարժումները, որոնք խարխլում էին ֆեոդալական միահեծանության հիմքերը, լինե՞ր դա թուրքական, ցարական, թե՛ ավստրիական: Տերոյենցը տպագրում էր նյութեր Գարիբալդիի մասին, ապա ավելացնում «...Կարիպալտի և կարիպալտիականները շատ աղեկ մարդիկ չլլալնին իմացած ըլլան»²: Նրան անհանգրստություն էր պատճառել, որ Գարիբալդիի «աջ բազուկ» Մաձձինին «...անսահման ազատության կուսակից է. որ ոչ թագավոր կուզե աշխարհի վրա և ոչ որևիցե իշխանավոր, թե՛ քաղաքական և թե՛ կրոնական մասին»³:

Կղերա-ամիրայականներն աստիճանաբար կապեր են հաստատում արևելահայ կղերա-աղայականների՝ Մ. Մսերյանի, Գ. Ալվազովսկու, Հ. Խալիբյանի, Ս. Զալալյանցի հետ, ձգտում միասնական ճակատով դուրս գալ ոչ միայն

² «Երևակ», 1864, № 14, էջ 108:

³ Նույն տեղում, 1860, № 38, էջ 130:

դեմոկրատական հոսանքի, այլև լիբերալ բուրժուազիայի շափավոր պահանջների դեմ:

Հետադիմականներն անզիջում պայքարի դուրս եկան «Երկու տող» ու «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատություններում առաջ քաշված ծրագրերի դեմ, ջանացին ժխտել սոցիալական հեղափոխության անհրաժեշտությունը, դատապարտեցին «դիվորաց հեղինակի» գաղափարների արևմտահայ հետևորդներին: Այս հարցում անզիջում էր հատկապես Մ. Գ. Տեյիրմենճյանի «Արևելյան դարը»:

1861 թ. մայիսին Չամուռճյանի հանձնարարությամբ «Արևելյան դարը» տպագրեց խմբագրի ընդարձակ հոգովածաշարը, պաշտպանության տակ առավ արևմտահայ ռեակցիայի պատվարին և դատապարտեց Մ. Նալբանդյանին: «Երկու տող» անունով սադայելական և տարտարոսաբուխ տետրակ մը դուրս ելավ այս օրերը մայրաքաղաքի մեջ... Ինչպես կերևի հիշյալ տետրակին լեզուն հայ, ...բայց ոճը այլաբան, խոսքերն դիվոճն ու դարձվածքները հեթանոսական⁴: Նույն օրերին նրա և Տերոյենցի ստորագրությամբ դիմում ուղարկվեց պատրիարքարան, որտեղ «Երկու տող»-ի հեղինակին ու գրքույկի տարածողներին մեղադրանք էր ներկայացվում իբրև «անկրոնների», «անաստվածների» և պահանջում նրանց թերթերի փակում⁵, խմբագիրների ձերբակալում: Եվ իրոք, ռեակցիան հասավ իր նպատակին: Տեյիրմենճյանը պարծենալով հարձակվում էր «Մասիս»-ի վրա, սպառնում, թե «... պիտի հարկադրենս զմեզ՝ քեզ համար ալ անցագիր մը առնելու աշխատությունը կրելու. բայց գիտե՞ս արդյոք ուր երթալու համար,—հոն՝ ուր Մեղուն ու Մյունստին դադրեալ կմտածեն»⁶:

Դեմոկրատական մտավորականության զորեղացող ազդեցությունը զայրույթ էր առաջացնում կղերա-ամիրայականների շրջանում: Չամուռճյանը, զխավոր հարվածը վերցնելով իր վրա, պայքարում էր Մ. Նալբանդյանի, Հ. Սվաճյանի, Կ. Փանոսյանի, Մ. Այվաթյանի դեմ, հրապարակախոսությամբ «վնասագերծում» «Երկրագործության» ու «Երկու տողի» ազդեցությունը, միաժամանակ հանձնարարություններ տալիս իր կուսակից խմբագիրներին՝ պայքարի դուրս գալ զատ-զատ, ջախջախել սոցիալիստներին հետևող «անհավատներին»:

Մ. Նալբանդյանի բնութագրությամբ «Երևակի ճուտ» «Ժամանակ» հանդեսն ու նրա խմբագիր Ստ. Փափազյանը հանձնարարություն ստացան չգաղարեցնել պայքարը Հ. Սվաճյանի դեմ, սակայն հիմնականում զբաղվել Արմենակ Հայկունու վարկազրկման, նրա աթեիզմին՝ կրոնական իդեալիզմը հակադրելու խնդրով:

Այսպիսով, XIX դարի 50—60-ական թվականներին Թուրքիայի հայաբնակ գաղթօջախներում տակավին գործում էին կղերա-ամիրայական հոսանքի ներկայացուցիչները, որոնք, սկզբում պայքարելով լիբերալ ու դեմոկրատական մտավորականության դեմ, հետագայում կողմնակիցներ գտան ժողո-

⁴ «Արևելյան դար», 1861, № 24, էջ 203:

⁵ Նույն տեղում, № 25:

⁶ Նույն տեղում, 1861, օգոստոսի 31, № 36, էջ 53—54:

վերդական զանգվածների հեղափոխական շարժումներից երկնշող լիբերալների մեջ, ընդհանուր ճակատ ստեղծեցին հասունացող դեմոկրատական հոսանքի դեմ, Կղերա-ամիրայականներն ունեին թուրքական կողմնորոշում և ձգտում էին հավերժացնել ֆեոդալական միապետությունը, լուսավորչական հայ եկեղեցու տիրապետությունը:

2. ԼԻԲԵՐԱԼ-ԲՈՒՐՅՈՒԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆԲ

Արևմտահայ լիբերալներն արտահայտում էին գաղութահայ օջախներում կենտրոնացած հայ առևտրական այն բուրժուազիայի շահերը, որը 1830-ականներից կազմակերպում էր վաճառականական ընկերություններ, կառավարությունից ստանում մաքսային առանձնաշնորհումներ և հույների ու հրեաների հետ միասին դառնում թուրք-եվրոպական առևտրի զորեղ միջնորդ:

Ամիրայական կապիտալի ու ամիրաների մենատիրական իրավունքների դեմ պայքարող հայ նորաստեղծ բուրժուազիան, ծանոթանալով Արևմուտքի երկրներին, առևտրի եվրոպական մեթոդներին, գիտակցելով լեզուներ իմանալու անհրաժեշտությունը, 1840-ական թվականներին իր զավակներին ուղարկում էր Փարիզ, Լոնդոն, Վենետիկ, Պադուա՝ հաղորդակից դարձնելու եվրոպական լուսավորությանը:

Մուրադյան ու Ռափայելյան, ապա Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանի առաջադեմ սաները, Սորբոնի ու Քեմբրիջի համալսարանների հայ ունկընդիմները դաստիարակվում են Վոլտերի, Ռուսսոյի, Դիդրոյի, Մոնտեսքիոյի, Սեն-Սիմոնի և այլոց գաղափարներով, շատերն ականատես դառնում, իսկ ոմանք էլ մասնակցում 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխությանը:

Վերադարձին, լուսավորված այս երիտասարդությունն իր հետ բերում էր առաջադեմ գաղափարներ և ջանում կյանքի մի շարք բնագավառներում բարեփոխումներ կատարել: Ֆրանսիական ազդեցությունը ուժեղանում էր մանավանդ ծովամերձ քաղաքներում: «Առհասարակ, — գրում է Մ. Մամուրյանը, — մեծ ու պզտիկ՝ բարիզյան կյանքը, սովորույթը, նորաձևությունը մատենագիրներն օրինակել սկսան: Այն ատեն ոչ միայն մեր արդն ու զարդը, տարազն ու կահույքը Ֆրանսայեն եկան, այլև Ֆրանսան տվավ մեզ մտքի սնունդ, սրտի զգացում, նույնպես և մեր կրից ճարակ, և թեթևամտության նյութ»⁷:

Այդ սերնդի անդրանիկ ներկայացուցիչներն էին Նիկ. Զորայանը, Գր. Օտյանը, Սերվիլենը (Սերովբե Վիչենյան), Ն. Ռուսինյանը, Աղաթոնյան եղբայրները և ուրիշներ, որոնք դեմակայեցին կղերա-ամիրայական հոսանքին:

Դարամիջին բուրժուազիան տակավին վերելք էր ապրում: Դեռևս չկար հասունացած դեմոկրատական մտավորականություն, դրա համար էլ, առանց երկնշելու, բարձրացնում էր հետամնաց թուրքիան հեղաբեկելու այնպիսի խնդիրներ, որոնցից հրաժարվելու էր կամ չափավոր շրջանակների մեջ խցկելու ճիշտ մեկ տասնամյակ հեռու: Նրա չափավոր ազատամտությունը պայմանավորված էր մի կողմից եվրոպայում ստացած ներշնչումներով, մյուս կողմից՝ կղերա-ամիրայականներին սանձ դնելու համար ժողովրդական զանգվածների մեջ հենարան ունենալու ակնկալությամբ:

⁷ Վալտեր Սկոտ, Իվանոս, Զմյուռնիա, 1872, էջ 3 (Մ. Մամուրյանի գրած Առաջաբանը):